

Olla härillään – muodon, merkityksen ja käytön vaihtelua

PIRKKO MUIKKU-WERNER

1 *Olla härillään* – mikä se on?

Kun tekee sanakirjaa nykysuomen fraaseista, törmää yllättävään havaintoon: ne varioivat niin muodoltaan kuin merkitykseltäänkin, vaikka niiden uskotaan olevan hyvin vakiintuneita. Aiemmissa sanakirjoissa ei vaihtelua juuri ole käsitelty. Yleensäkin idiomisanakirjoja päivitetään pitkällä aikavälillä. Helposti käy niin, että muodon tai merkityksen muutokset jäävät syrjään tai ne otetaan huomioon vasta paljon sen jälkeen, kun ne ovat kieleen tulleet (Gehweiler, Höser & Kramer 2007: 109). Vasta viime vuosina julkaistut idiomisanakirjat perustuvat laajojen korpusten käyttöön, joten ainakin nykyhetken rinnakkaisesiintymistä on mahdollista saada hyvä kuva (ks. esim. Muikku-Werner, Jantunen & Kokko 2008). Osa sanonnoista on suurtaajuisia, ja ne ovat – varsinkin ei-äidinkieliä suomenpuhujille – melkoinen haaste kieliopin ja leksikon ymmärtämisen¹ kannalta, joten niiden tunnistaminen ja tunteminen on tärkeää.

Tässä kirjoituksessa tarkastelun kohteena on yksi lauseke: *olla härillään*.² Se ei varmasti ole kiellemme keskeisintä eikä välttämättömintä leksikaalista ainesta. Toivon kuitenkin osoittavani sen kelvollisuuden tietyntyyppiseksi malliesimerkiksi, jonka avulla hahmottelen erinäisiä sanontoihin liittyviä käsityksiä. Ensiksi selvitän, millaiset termit soveltuvat kuvaamaan ilmausta *olla härillään*. Toiseksi kuvaan idiomikonstruktioihin liittyviä näkemyksiä, yhtäältä niiden oletettua jäähmyyttä, toisaalta jäähmeysoletusten vastaista modifiointia. Kolmanneksi pohdiskelen kirjaimellisen ja kuvallisen merkityksen välistä suhdetta: kirjaimellisen merkityksen taustaa, figuratiivisen merkityksen motivaatiota ja ilmauksen ymmärtämisen edellytyksiä. Neljäntenä ja keskeisimpänä teemana on rakenteen *olla härillään* polysemia. Pysin taustoittamaan merkityksen kehityksen ja etsimään syitä muutokseen. Lopuksi puutun muutamalla sanalla ilmauksen

1. Tässä kirjoituksessa joudun rajaamaan idiomien prosessoinnin ja ymmärtämisen käsittelyn olennaisimpaan tärkeydestään huolimatta (prosessoinnin kokoava katsaus ks. esim. Moon 1998: 31–36).

2. Kiitän Ossi Kokkoa ja Jarmo H. Jantusta idiomeista käymistämme keskusteluista ja tätä katsausta koskevista huomautuksista sekä Virittäjän nimettömiä arvioijia ja Tiina Onikki-Rantajääsköä kriittisistä kommentteista.

käyttöön: millaisia tekijöitä valinnan taustalla voi olla? Eri tasojen kuvauksen kautta haen selitystä ennen kaikkea siihen, miksi *olla härillään* sopii toisistaan eriäviin merkitystehtäviin. Kysymykseen on etsittävä vastauksia monesta suunnasta, koska yhdellä lähestymistavalla tai metodilla ei ilmiön monitahoisuutta kyetä kuvaamaan.

Aineistoni on peräisin internetistä, koska Suomen kielen tekstipankista esimerkkejä ei löytynyt. Google-hakukone tuottaa *olla härillään* -etsinnällä 922 osumaa. Hakuohjelman ensisijaisina valitsemien ja näyttämien 273 osuman jälkeen samat esimerkit alkavat toistua. Kun 273 tapauksesta karsitaan ne, joissa käytetään *härkä*-sanaa muun muassa instrumentaalisesti (*Joka härillä kyntää, se häristä puhuu*) tai horoskooppi-merkkinä, jäljelle jää 70 erilaista *olla härillään* -esimerkkiä, joista 55:n merkitys on 'olla kiimassa'. Tekstit ovat funktioltaan ja tyylijaliltaan hyvin erilaisia: osa niistä pyrkii lähinnä tiedottamiseen, osa rakentaa vuorovaikutusta verkkokeskusteluna. Lisäksi on muistettava, että internet-aineisto muuttuu alinoma; aineiston kuvaus perustuu tilanteeseen 22.2.2010.

Olla härillään -ilmaus on nimettävissä eri tavoin se mukaan, mihin tarkastelu fokuoitetuu. Huomio voi olla kiinnittynyt sanonnan sijoittumiseen muiden samanmerkityksisten luokan jäseneksi. Sivula (1989) on onomasiologian alaan kuuluvassa tutkimuksessaan tarkastellut suomalaisten kiimailmausten kategorioita. Kategorioinnin yhtenä kriteerinä voi olla rakenne; esimerkiksi sijat hahmottavat suhdteisiteinä kahden entiteetin välisen relaation (Langacker 1991: 74–77). Kiimasanastossa kertautuvaa kielenystapaa Sivula kutsuu olo-tulosijatyyppiiksi: puheena olevan kohteen määräaikainen paritteluhalu ilmaistaan useimmiten paikallissijalla (*olla soitimella, höngyllään, killasaan*). Olo-tulosijatyyppi on ollut kuin muotti, johon urosaiheista ja muutakin (esim. onomatopoeettista: *kissa maurullaan*) kiimaa merkitsevää ainesta on valautunut. Tällä tyyppillä on yleisesti ilmaistu myös lehmän kiima. Taustalla ovat 'sonnia' merkitsevät sanat: *härillään, härällään, härissään, sonnillaan, mulleissansa*. (Mts. 13, 19, 143, 221, 284.)

Olla härillään on sijoitettavissa myös Onikki-Rantajääskön paikallissijaisiksi olo-tilanilmauksiksi nimeämien rakenteiden laajahkoon joukkoon. Niihin kuuluu muun muassa senkaltaisia sis- ja ulkopaikallissijailmauksia, jotka esiintyvät *olla*-verbin yhteydessä ja kuvaavat subjektin tilaa (*olla humalassa ~ järjiltään*) (Onikki 1997: 89; Onikki-Rantajääskö 2001: 17). Tämä ilmaisutyyppi on kieliopin ja leksikon leikkauksessa, sillä taiputusmuodoista kivettyneet adverbis³ voivat edustaa kieliopillistunutta nominin taiputusmuotoa mutta ne ovat myös leksikaalistuneita: ne opitaan ja muistetaan kokonaisuuksina (ilmaustyyppin leksikaalistumisesta ja kieliopillistumisesta ks. tarkemmin Onikki 1997: 100–103). Leksikkohan ei välttämättä koostu pelkästään valmiista lekseemeistä vaan myös sanahahmoista, rakennemalleista. Sanakirjassa esimerkiksi *härillään*-muotoa ei ole erillisenä adverbina, vaan se saa tulkintansa osana kieliopillista rakennetta. (Onikki 1997: 90–91.)

Olla härillään -ilmauksen kuvaamiseksi voidaan turvautua kognitiivisen kielentutkimuksen käsitteistöön. Verbien täydennyksinehän voidaan katsoa muodostavan

3. Paikallissijaisissa olo-tilanilmauksissa vartalon sanaluokka on liukunut taipuvasta substantiivista kiteytyneeksi adverbiksi, mikä on osoitettavissa Ahlmanin (1933: 139–140) kongruoiva määrite -testillä: *Lehmät olivat aivan härillään ~ *Lehmät olivat ihanilla härillään* (Onikki 1997: 97).

konstruktioita. Ytimenä on verbi, jonka ympärille avautuu tietty määrä paikkoja tiettytyypisille täydennyksille. Konstruktioiden muodon ja merkityksen välillä on symbolisuhde. Merkitys ei ole sidoksissa tiettyihin leksemeihin vaan pysyy samantapaisena, vaikka nämä rakenteissa vaihtelevatkin. Tämän konstruktion vakiintuneisuuden kautta rakentuu assosiaatioiden verkostoja. (Goldberg 1995: 1–2.) Sekä olo-tulosjatyypinen kiimasanasto että suurehko paikallissijaisten olotilanilmausten ryhmä ovat edellisen perusteella luonnehdittavissa konstruktioiksi (Onikki-Rantajääskö 2001: 183).

Konstruktiot ovat puolestaan jaettavissa erilaisiin alakategorioihin. Goldberg (2006: 3) luokittaa konstruktioiksi muun muassa idiomit ja täysin yleiset fraasimallit (*form-meaning pair* ks. Goldberg 1995: 4; Kotilainen 2007: 16–19). Idiomi on Langackerin (1987: 25) mukaan kokonaisuus, jossa semanttiset ja symboliset suhteet ovat konventionaalistuneet ja yhdistyneet vakiintuneeksi rakenteeksi. Moon (1998: 3) pitää idiomia kiinteiden ilmausten yhtenä alalajina (FEI = *fixed expressions including idioms*), erityisenä leksikaalisena kollokaationa tai fraasilekseminä. Tällaisia näkemyksiä toistetaan vähäisesti varioituna idiomikirjallisuudessa erittäin usein, mutta kaiken kaikkiaan idiomien olemuksesta on ollut vaikea päästä yksimielisyyteen. Hämmentävästi idiomi määritellään yhtäältä antamalla prototyyppisiä esimerkkejä, toisaalta viittaamalla implisiittisesti vastakohtaistuviin sukulaiskategorioihin kuten formuloihin, kiinteisiin fraaseihin, kollokaatioihin, kliseisiin, sanomuksiin, sananlaskuihin ja allusioihin (Nunberg, Sag & Wason 1994: 492).⁴

Tämän katsauksen tavoitteiden kannalta on keskeistä se, millaisia ominaisuuksia idiomeilla ensisijaisesti uskotaan olevan ja miten nämä ominaisuudet mahdollisesti selittävät *olla härillään* -ilmauksen merkityksiä ja merkityslaajennuksia. Yhden selvimmistä idiomien luonnehdinnoista ovat laatineet Nunberg, Sag ja Wasow (1994), joiden mielestä idiomien määrittelyssä on nojaututtava moniin piirteisiin:

- 1) Idiomit ovat konventionaalisia kokonaisuuksina. Niiden käyttöä tai merkitystä ei voi ennustaa sen perusteella, mitä tiedetään niistä erilliskonventioista, jotka määräävät toisistaan irrallaan esiintyvien konstituenttien käytön (*paljastaa kyntensä* -idiomin merkitys 'osoittaa kykynsä' ei synny summaamalla konstituenttien merkitykset, vrt. *Kissa paljasti kyntensä*).
- 2) Idiomit esiintyvät tyypillisesti vain muutamissa syntaktisissa kehyksissä ja konstruktioissa.
- 3) Idiomeihin liittyy metaforia, metonymioita, hyperbolia tai muita kielikuvia. Kuvallisen ilmauksen motivaatiota ei aina tavoiteta, mutta figuratiivisuuden läsnäolosta ollaan tietoisia.
- 4) Idiomeilla kuvataan – tai implisiittisesti selitetään – sosiaalisesti kiinnostavaa toistuvaa tilannetta tai tapausta (esimerkiksi kiihtymyksen tilaa) nojautumalla sitä muistuttavaan skenaarioon, johon sisältyy kotoisia ja konkreettisia asioita ja suhteita (*hyppiä seinille*).
- 5) Idiomeihin yhdistetään usein epämuodollisuus ja puhekielisyys.

4. Idiomeja on lähestytty useasta – leksikaalisesta, syntaktisesta, funktionaalisesta ja leksikografisesta – näkökulmasta (Moon 1998: 12–18; erilaisista näkemyksistä ja määrittelistä ks. myös Nenonen 2002: 6–7, Häkkinen 2000 ja Mäntylä 2004).

- 6) Idiomien avulla on mahdollista ilmaista arvottava tai affektinen asennoituminen käsiteltäviin seikkoihin. Idiomit eivät hakeudu kuvaamaan neutraaleina pidettyjä tilanteita kuten kirjan lukeminen. (Mts. 492–493.)

Seuraavissa luvuissa paneudun yksityiskohtaisemmin edellisten luonnehdintojen ja *olla härillään* -ilmauksen suhteeseen. Edellä olen käynyt läpi neljä erilaista *olla härillään* -ilmauksen kuvaamiseen soveltuvaa termiä. Selvästi on havaittavissa niiden hierarkkinen järjestyminen siten, että konstruktio on muiden yläkäsite. Vastedes käytän *olla härillään* -ilmauksesta enimmäkseen termiä idiomi, vaikka muutkin vaihtoehdot olisivat mahdollisia.⁵ Konstruktio on nimityksenä tarpeettoman epätasällinen, ja olo-tulosjatyppi- ja paikallissijainen olotilanilmaus -nimityksissä korostuu ennen kaikkea muoto. Lisäksi nojaudun pääasiallisesti idiomintutkimuksen teoriaan; esimerkiksi mainitsemani Nunbergin, Sagin ja Wasowin kriteerit tarjoavat kiinnostavan lähtökohdan nimenomaan idiomien ominaisuuksien tarkastelulle. Analyysini nojautuu silti myös kognitiiviseen kielentutkimukseen, esimerkiksi sen näkemykseen ilmauksen merkityksen ja maailmantiedon kiinteästä suhteesta. Seuraavaksi käsittelem kuitenkkin idiomia *olla härillään* lähinnä sen muodon ja mahdollisen modifioinnin näkökulmasta. Erityisesti keskityn kumoamaan idiomien jähmeydestä esitettyjä väitteitä.

2 *Olla härillään* – rakenteellinen jähmeys?

Idiomit on hahmotettu esistrukturoiduiksi fraaseiksi (*idiom principle* ks. tarkemmin Sinclair 1987: 319–320). Annetun idiomien formaalinen rakenne määrittelee sen vaihtelupotentiaalin ja rajoittaa tapoja, joilla idiomien perusmuotoa voi muunnella konkreettisesti käyttökontekstissa (Langlotz 2006: 189). Rajoitukset eivät välttämättä johdu kielipiiristä toisin kuin vaikkapa rektiossa (ks. Weinreich 1969: 25–26; Nunberg ym. 1994: 492–493). Tämänkaltaiset oletukset ovat johtaneet siihen, että idiomien ominaisuuksina on perinteisesti mainittu morfologinen, syntaktinen ja leksikaalinen jähmeys, produktiivisuuden puute. Jotkut tutkijat ovat olleet kiinteysnäkömyksen kannattajina toisia ehdottomampia. Esimerkiksi Woodin (1986: 95) mukaan idiomien muoto on aintukertaisen muodostamisprosessin tulos (ks. myös Häkkinen 2000: 8). Nykykäsitysten mukaan idiomien osia voi kuitenkin kvantifioida tai poistaa. Idiomeihin voi lisätä leksikaalisia elementtejä, niitä voi modifioida passivoimalla tai topikaalistamalla, tai niihin voi upottaa lauseita. Jossain tapauksessa muuntelu tuhoaa alkuperäisen idiomattisen merkityksen, mutta toisaalta suvaittujen muutosten määrä kertoo idiomien jähmeysasteen. (Flores d’Arcais 1993: 80; Langlotz 2006; Nunberg ym. 1994: 508.)

Idiomit siis eroavat toisistaan: osa sietää hyvin morfologisia ja syntaktisia operaatioita sekä leksikaalisia täydennyksiä, osa ei. Suhde epäproduktiivisuuteen korostuu kah-tiajaossa muoto- ja sisältöidiomeihin. Muotoidiomissa⁶ kielipiillinen rakenne, pysyvä

5. Käytän rinnakkain ilmauksia *idiomi* ja *sanonta*, koska idiomien suomenkielinen vastine ‘vakiintunut ilmaus’ on käytössä kömpelö.

6. Muotoidiomit voidaan jakaa hierarkkiseksi jatkumoksi osien tuttuuden perusteella (ks. tarkemmin Kay ym. 1997: 10–13).

muoto, säilyttää samantyyppisen pragmaattisen merkityksen sisältösanojen vaihtelusta huolimatta (Kay, Fillmore & O'Connor 1997: 7; Onikki-Rantajääskö 2001: 185). Esimerkiksi yrittämisen lopettamista tarkoittava löyhä idiomi *lyödä hanskat pöytään* sallii paljon vaihtelua: *iskeä/heittää rukkaset/kintaat tiskiin*. Samoin lehmän kiima on kielennettävissä monilla olosijatyyppisillä ilmauksilla. Paralleelinen ilmiö on havaittu myös suullisesta kansanperinteestä. Kuusen (1967: 71) mukaan on löydettävissä sananparsien ja arvoitusten yleismuotti, formula, johon voidaan valaa samanrakenteisia sananparsia ja arvoituksia. Läheisesti toisiinsa liittyvät eri sananparret muodostavat sananparsipesteitä. Sen sijaan sisältöidiomi, joka koodataan täysin spesifisesti, on jähmeä. Leksikaalinen aines on pysyvä, eikä merkitys ole rakennettavissa osien perusteella. Täysin kiinteää idiomia edustaa vaikkapa *nurin narin* ja konventionaalista idiomia *paljastaa kiintensä*. (Fraser 1970: 23; Kay 1997: 126; Kay ym. 1997: 7.)

Seuraavaksi keskityn tarkastelemaan *olla härillään* -idiomin perusrakenteeseen liittyvien valintojen laatua. Muotoa käsitellen lyhyesti, koska ilmiötä on laajasti esitelty aiemmassa tutkimuksessa (Sivula 1989; Onikki-Rantajääskö 2001). *Olla härillään* -ilmaus edustaa yleisintä suomalaista idiomityyppiä, verbilauseketta. *Olla*-verbi tavallaan ”huolettii” verbilausekeidiomin syntaksista ja komplementti puolestaan merkityksestä. (Nenonen 2002: 65, 84, 128.) *Olla härillään* -idiomin morfologinen superskeema, luokkaa koskeva korkein yleistystaso (skeemoista ks. tarkemmin Langacker 1991: 261–288), on Onikki-Rantajääskön (2001: 54) mukaan seuraavan kaltainen: [N + i + ULKOSIJA + POSSESSIIVISUFFIKSI]. Sijaitavutuksen lisäksi monikon tunnus ja omistusliite kantavat tämäntyyppisissä lausekkeissa idiomaattisia lisämerkityksiä; jotkin (morfo)-syntaktiset elementit ovat siis idiomeille tyypillisempiä kuin toiset. (Nenonen 2002: 35, 129.)

Olla härillään -idiomin rakenteellinen jähmeys ilmenee ennen kaikkea nominin monikollisuutena: numerusvaihtelu on estynyt.⁷ Sivula (1989: 278–280) pitää monikomuotoa kiimatermeissä alkuperäisenä, mutta se on menettänyt selvän monikollisen merkityksensä; numerus on neutraloitunut eikä useuden ilmaisin enää assosioidu monikkoon (ks. myös Onikki-Rantajääskö 2001: 61, 64).⁸ Voidaan myös pohtia, sisältyykö *olla härillään* -idiomiin samanlaista liioittelua kuin kiertoilmaustyyppissä, joka viittaa sukupuoliseen kanssakäymiseen ja jonka vartalosana ilmaisee toiminnan toisen osapuolen: *käydä huorissa, naisissa, vieraisissa* (Onikki-Rantajääskö 2001: 81). Tarkoitteen esittäminen monikollisena voi olla keino vähentää hämminkiä arkaluonteisissa tai jostain syystä kiusallisissa tilanteissa (ISK 2004: 1631). Toisaalta Göran Karlsson (1957: 90–92) korostaa, että monikko on voinut kuvata tilaa, joka toistuu useina eri ajankohdina.

Sivulan (1989: 221–222, 278) murreaineistossa esiintyy muotoja *härissänsä* ja *härkiissä(nsä)*. Olotilanilmauskäytössä sisä- ja ulkosijan välinen oppositio yleensä neutraalistuu. Sisäsijat ovat primaarimpia kuin ulkosijat jo diakronisesta syystä, sillä

7. Numerusvaihtelu ei ole systemaattista opaakeissa idiomeissa sen vuoksi, että puuttuu läpinäkyvä semanttinen perusta, johon grammaattista muokkaamista voisi soveltaa: esimerkiksi 'kuoleminen' ainutkertaisuus estää monikkomuodon idiomeissa *kick the *buckets* (Langlotz 2006: 249).

8. Monikon on sekundaareissa käytöissä todettu ilmaisevan paljoksuntaa ja leikkisyyttä (Yli-Vakuri 1986: 67–80).

ne ovat vanhempia. (Onikki 1997: 99, 120.) Nyky-yleis Suomessa adessiivi⁹ on lehmän kiimaa ilmaisevassa idiomissa lähes ainoa vaihtoehto, sillä *härissään*-haulla löytyy internetistä kaksi tapausta (22.2.2010). Siten sijamuodoltaan idiomi on lähes jähmeä.

- (1) Ovat molemmat niin *härissään*. Teron pallit hajoavat pian. [Kursivoinnit ja lihavoinnit kirjoittajan.]

Possessiivisuffiksi ei ole ollut lehmän kiimaa ilmaistaessa välttämätön, mutta monikkomuodon tavoin se viihtyy psykofyysisten ja mentaalisten tilojen ilmauksissa (Sivula 1989: 278; Onikki-Rantajääskö 2001: 64–66, 68). Possessiivisuffiksiin on ajateltavissa sisältyvän oman tilan kokemisen korostamista. Tämän päämäärän luulisi edistävän suffiksin väistymistä niissä myöhemmin käsiteltävissä tapauksissa, joissa teema (lauseenjäsen, jonka tilaa kuvataan) on eloton. Näissä tapauksissa merkitys on muuttunut, mutta kyse on edelleen teeman tilasta. Näin ei kuitenkaan käy, vaan suffiksi on vakiintunut idiomiin.

Edellä esitetty tukee käsitystä *olla härillään* -idiomin nominijäsenen muotoon kohdistuvien valintojen vähäisyydestä, mutta verbijäsenen erilainen modifiointi on sentään mahdollista, joskaan ei kovin runsasta. Idiomi esiintyy yleensä kolmannen persoonan muodoissa. Verbin aikamuodossa on pientä vaihtelua, samoin tapaluokassa. Myös havainnon varmuusaste voi joutua arvioitavaksi.

- (2) Nykyinen miesvainajani kun *oli härillään*, niin kyllä minä tunnistin sen muun käytöksen ohella, myös hänen äänensävystään.
- (3) Kyllä se pyllisteli äsken altaassa kuin narttukoira kiimassa plus heilutteli tisejään, ettei *olisi* vähän *härillään*?
- (4) *Härillään taitaa olla*.

Kiima-tilan kieltäminen on mahdollista (5), samoin erilaiset upotukset (6). Lemmikin kiiman tuottama käytös ei välttämättä ole mieluisaa omistajalle, ja paritteluhallukkuuden poissaolon kirjaaminen kiellon avulla huokuukin helpotusta (5), kun taas lehmän kiimassa oleminen on ollut myönteinen asia. (Muunnoksista ks. myös Moon 1998: 106–116.)

- (5) Huhtikuulta syyskuulle on aina nii mukavaa aikaa kun kissa *ei* silloin *oo härillään*, mutta näi talvisaikaan sitä onkin sitten kerran kuukaudessa viikon verran kerrallaan.
- (6) Näkkyy tuo lehmä *olevan härillään*.

Ainutkertaisesti *olla härillään* -idiomiin liittyy seuraavassa esimerkissä adverbialitädennystä muistuttava substantiivilauseke *meihin suomalaisiin naisiin*. Naiset asettuvat Venezuelan miesten kiiman – tai ihastuksen – kohteeksi. Monissa paikallissijai-

9. Penttilä (1957: 382–384, 417–418) on ryhmitellyt adessiiveja semanttisin perustein: asento, asema, olotila, olosuhde. Olotila on härillään olemisen kannalta relevantti merkitys.

sisä olotilanilmauksissa elollinen teema on yleensä epätoiminnallinen, psykofyysisen tilan kokija, jonka kontrollissa tila ei välttämättä ole (Onikki-Rantajääskö 2001: 261, 294–295). *Olla härillään* + illatiivi -konstruktion on mitä todennäköisimmin yhdistetty ominaisuuksia toisesta konstruktiosta (ks. esim. Goldberg 1995: 73); mallina lienevät ilmaukset *olla rakastunut* tai *ihastunut johonkuhun*. Näissä rakenteissa illatiivimuotoinen täydennys ilmaisee lähinnä kohdetta, johon predikaatin ilmaisema tunne tai asennoituminen suuntautuu, ja sijamuodon valintaa ohjaa verbin määräämä rektio (ISK 2004: 440, 914, 1177, 1205).

- (7) Miksi sitten Venetsuelan miehet *on* niin *härillään* **meihin Suomalaisiin naisiin**, tosi kuumia miehiä.

Olotilanilmaukset ovat aspektiltaan statiivisia ja imperfektiivisiä; niiden kuvaamat tilat ovat ajallisen ulottuvuutensa rajoissa muuttumattomia mutta niiden luonteeseen kuuluu muutosalttius. Myös idiomi *olla härillään* kuvaa teeman olemassaolon rajallista vaihtetta, joka on ajallisesti täsmennettävissä erilaisilla keston, toistuvuuden ja ajankohdan määritteillä. (Onikki-Rantajääskö 2001: 116, 197, 239, 294; ISK 2004: 1430, 1432.) Esimerkissä 8 olotila ei tosin rajoitu yhteen ainutkertaiseen hetkeen, vaan temporaalinen sivulause korostaa tilan aiheuttaman dynaamisen ilmiön, hyppimisen, toistuvuutta. Kulloisenkin kiiman huomaaminen oli tärkeää, koska astutuksen oli seurattava pian merkkien ilmaannuttua (9).

- (8) Lehmä **kun** *on härillään*, niin hyppivät toistensa selkiin.
(9) **Kun** lehmä *oli härillään*, se vietiin kylän sonnille astutettavaksi.

Intensifioijan avulla voi idiomista synnyttää hiukan täyteläisemmän variantin; tyyppillisimmillään intensiteettiadverbi lisää korostusta, painokkuutta tai täsmällisyyttä (Moon 1998: 130). Paikallissijailmauksen yhteydessä on modifioitavissa myös kuvatun tilan aste (Onikki-Rantajääskö 2001: 196). Seuraavissa esimerkeissä lehmä on väistynyt muiden subjektisanojen tieltä (palaan ilmiöön seuraavassa luvussa):

- (10) Piia taitaa *olla vähän härillään*. Vaihtoi push-upit päälleen.
(11) *Olisiko* Ike siis jo **hieman härillään** ja siitä syystä tuo keskittyminen näissä ruotsalaisvierailuissa on päässyt häiriytymään?

Vaikka *olla härillään* -idiomin adverbissa on paljon kiinteitä aineksia (monikko-muoto, sija, possessiivisuffiksi), ei se rakenteena ole täysin jähmeä vaan sallii erilaista muuntelua. Esimerkkieni perusteella on kiinnostavaa puntaroida, miten modifiointi vaikuttaa merkitykseen. Perusidiomiin kiinteästi liitetty leksikaalinen täydennys (*olla härillään naisiin*) näyttää hieman muuttavan merkitystä, mutta yhden tapauksen perusteella ei havaintoa voi yleistää. Yleensä modifiointi pelkästään ei tuota uutta merkitystä, vaan merkitys muuttuu muista syistä. Seuraavaksi käsitellenkin *olla härillään* -idiomin semanttista kehitystä.

3 Paikallisuudesta olotilaan

3.1 Kirjaimellinen ja kuvallinen merkitys

Olla härillään -ilmauksen merkityksen laajentumista seurattaessa voidaan pohtia alkuperäisen kirjaimellisen ja myöhemmän idiomaattisen merkityksen välistä suhdetta sekä idiomaattisuuden motivoitumista ja ymmärtämistä. Analyysini lähtökohtana ovat seuraavat idiomaattisuuden kehityksestä esitetyt väittämät:

- 1) Idiomin merkitys on enemmän kuin osiensa summa. Tämä väittämä äärimmillen vietyä tarkoittaa idiomien epäkompositionaalisuutta, eli merkitystä ei voi jäljittää osien perusteella.
- 2) Idiomin tulkinnessa ovat jossain vaiheessa voimassa molemmat merkitykset – kirjaimellinen ja idiomaattinen.
- 3) Idiomin merkitys on motivoitunut.
- 4) Idiomin merkitys on johdettavissa käsittemetaforan – tai metonymian – kautta.

Kaikki mainitut ilmiöt kietoutuvat toisiinsa kiinteästi, joten niiden erillään pito on vaikeaa. Käsittelen kuitenkin ensiksi edellä olevan listan kahta ensimmäistä ja toiseksi kahta jälkimmäistä kohtaa yhdistettyinä kokonaisuuksina.

Idiomikirjallisuudessa kompositionaalisuuden käsite on keskeinen. Langacker (1987: 448–449) tarkoittaa kompositionaalisuudella kompositiosuhteen säännönmukaisuuden astetta, sitä, missä määrin kokonaisuus on ennustettavissa osistaan. On helppo löytää idiomeja, joissa osien merkitys ei edistä kokonaisuuden ymmärtämistä. Idiomin *heittää veivinsä* konstituentit *heittää* ja *veivi* eivät sisällä mitään kuolemiseen viittaavaa. Merkitys avautuu vasta saataessa kontekstista vihje siitä, että *veivinsä* heittäjä on lopullisesti luopunut työtehtävänsä hoitamisesta. Väitteen kaikkien idiomien epäkompositionaalisuudesta ovat kuitenkin kyseenalaistaneet monet tutkijat (ks. esim. Moon 1998: 8; Nunberg ym. 1994: 510), ja monien idiomien merkitys on pääteltävissä ilmauksen osien tai kokonaisuuden semanttisten osien ja konstituenttien kirjaimellisten merkitysten vastaavuuden perusteella. (Langacker 1991: 264; Geeraerts 1995: 60; Nenonen 2002: 19.)

Kompositionaalisuuteen liittyy siis olennaisesti idiomikokonaisuuden ja sen konstituenttien välinen suhde, jolloin tarkastelu on fokuoitavissa kirjaimelliseen ja figuratiiviseen merkitykseen ja niiden mahdolliseen yhtäaikaisuuteen. *Olla härillään* -ilmauksen kirjaimellisessa merkityksessä on sama lokaalinen vivahde kuin nominilla *härillä* tai *härällä* 'härän luona' (vrt. *Koira on nyt Miettisillä*) (Sivula 1989: 227). Vanha lokaalisuuden merkitys ei kuitenkaan selittynyt lisääntymisen varhaisimmista käytänteistä, koska alkukantaisissa oloissa kotieläimet ovat tiinehtyneet kesäaikaan luonnonvaraisesti, mutta sen tekee kylläkin järjelliseksi myöhempien vuosikymmenten karjanhoidosta tuttu astutustilanne. Kiima on merkinnyt sitä, että lehmä oli kuljetettava ”sonnille”, sonnin luo, koska kotieläinten jalostus suosi parhaiden urosten käyttöä astutukseen. Keinosiemennyksen myötä härkäkin kävi tarpeettomaksi. (Sivula 1989: 227, 283; Onikki 1997: 113.) *Olla härillään* -ilmauksen tausta osoittaa, että ilmauksen ymmärtäminen ja luokittelu edellyttää kulttuuriseen tietoon nojautuvaa tietokehystä (Onikki-

Rantajääskö 2001: 70).¹⁰ Myös Voloshinov korostaa (1990 [1929]: 101), että kielen rakenteet liittyvät johonkin tilanteeseen, joka puhujan täytyy tuntea.

Olla härillään -ilmauksen kirjaimellinen lukutapa, 'härän luona', on nykykielenkäytäjälle melko outo. *Olla härillään* kuitenkin implikoi tilanteen, jossa lehmä on kiinnostunut härästä.¹¹ Kiimassa olemisen merkitys on tulkittava kuvalliseksi, koska perusmuotoinen nomini *härkä* ei yksinään viittaa tilaan, jossa munasolun hedelmöittyminen on mahdollista. Kielenkäyttäjät pystyvät symbolisen ja käsitteellisen tietonsa perusteella selittämään, miksi idiomaattisen merkityksen *olla kiimassa*¹² koodaamiseen on valittu juuri kyseinen kirjaimellinen "näkyvä" (*scene*) (Langlotz 2006: 114). He siis kykenevät jäljitämään merkityksen kirjaimellisen ja figuratiivisen tason välisen suhteen. Sitä kielellisen aineksen ominaisuutta, jonka perusteella tämä toiminto onnistuu, Cacciari (1993: 35) kutsuu analysoitavuudeksi (*analysability*; analysoitavuudesta ks. myös Langlotz 2006: 89). Kirjaimellisen ja kuvallisen merkityksen aktivoituminen samanaikaisesti helpottaa tulkintaa. Tasojen eron huomaaminen voi johtaa metakieliseen merkintään *niin sanottu*:

(12) Lehmä on ns. härillään.

Monitulkintaisuus (*ambiguity*) katoaa kuitenkin kontekstissa, ja kirjaimellinen merkitys estyy, joten se on pikemmin potentiaalinen kuin todellinen (Gehweiler ym. 2007: 109). Toteutuuko *olla härillään* -idiomia tulkittaessa kirjaimellisen ja kuvallisen merkityksen rinnakkainen aktiivisuus, olisi kiinnostava, testausta vaativa kysymys. *Olla härillään* -ilmauksen yhteydessä jo adverbien monikkomuotoisuus ja possessiivisuffiksius vaikeuttavat lokaalisen merkityksen aktivoitumista. Todennäköisesti kirjaimellinen merkitys ei välttämättä tule mieleenkään. Idiomi ei silti ole epäkompositionaalinen, vaan sen merkitys on ennustettavissa – ainakin teemasanan *lehmä* yhteydessä – osiensa perusteella. Palaan kirjaimelliseen merkitykseen vielä seuraavassa pääluvussa, jossa on tarkasteltavana idiomin merkityksen laajeneminen.

3.2 Kiimamerkityksen motivoituminen

Idiomien merkitys ei yleensä ole mielivaltainen vaan (kognitiivisesti) motivoitunut (Kövecses 2002: 202). Motivaationa voidaan pitää niitä assosiativisia linkkejä, joita kirjaimellisen ja idiomaattisen merkityksen välille syntyy käsitteellisten tai mielikuvaskemaattisten samankaltaisuuksien perusteella (Langlotz 2006: 11, 114). Jos ilmaus *olla härillään* ymmärretään kirjaimellisesti ('härän luona'), syntyvien mielikuvien pohjalta on siirtymä toiminnan eli astutuksen paikasta tapahtuman mahdollistavan olotilan eli

10. Jos adessiivi *härillä* ilmaisee välinettä, se yhdistyy maanviljelyksen viitekehyykseen, ja *kyntää*-verbi on sen yleisin kollokaatti: *Hän astuu yöhön valmiina kyntämään syväuurteiset pellot tuhansilla härillään*. Maanmuokkaustekninen merkitys ei ole kuitenkaan *olla härillään* -idiomin tulkinnan kannalta relevantti.

11. Härkä on joillain alueilla ollut kuohittu sonni, joillain ei, mutta idiomi on ollut käytössä molemmilla alueilla. 'Kuohittu sonni' -merkitys ei ole täysin syrjäyttänyt vanhan 'sonni'-merkityksen reliektejä. (Sivula 1989: 222.)

12. Ilmeisesti *härkä*-sanan käyttö kiimaterminä on kantasuomalaista perua; tätä kauempaahan lehmätermit eivät voi juontua (Sivula 1989: 227; Ruoppila 1943: 108–110; Vilkuna 1976: 19).

kiiman kuvaukseen luonteva. Langlotz (2006: 113) puhuu globaalista motivaatiosta,¹³ jos semanttinen laajentuminen kirjaimellisesta kuvalliseen on läpinäkyvä. *Olla härillään* -ilmaus on hankkinut metonymisesti kokonaistilan merkityslisän, mitä on tukenut se, ettei lehmää ole enää viety härän luo. Metonymisessa muutoksessa merkitys spesifioidaan toisella merkityksellä, joka on piilevästi läsnä kontekstissa (Onikki 1997: 111, 113). Monien paikallissijailmausten, kuten *olla talviteloilla*, paikkaan sidoksissa oleva tulkinta on väistynyt.

Merkityksen kehittymistä tarkkailtaessa on muistettava, että idiomaattistuminen on prosessi. Annettu struktuuri ei ole idiomaattinen varauksetta vaan hankkii idiomaattisuutensa vähitellen. (Cacciari 1993: 27.) Sanottua ei ole tarkoitettukaan tulkittavaksi kirjaimellisesti vaan kuvallisesti, ja idiomin merkitys voidaan jäljittää pelkästään sen figuratiivisuuden perusteella. Yleisesti kielikuvia on mahdollista lähestyä Lakoffin ja Johnsonin (1980) *kognitiivisen metaforateorian* pohjalta, mutta ihmisillä on mentaalisia kuvia myös idiomeista; ne ymmärretään, koska niitä motivoi metaforinen konseptuaalinen tieto, erilaiset käsittemetaforat (Gibbs 1993: 67). Keskeistä on se, että toisiinsa kytketään kahden eri käsitetason ja käsitteistön ilmiöitä. Yhden tason ilmiö ymmärretään toisen tason ilmiön avulla; toisiinsa verratut ja tunnistetut entiteetit ovat samankaltaisia. (Kövecses 2002: vii.) Vastaavuuksien löytyminen (*mapping*) käsitteiden väliltä on metaforisuuden ydin.

Langlotzin (2006: 51) mukaan idiomin potentiaali tuoda mieleen kuvallisuutta on vahvasti riippuvaista käsitteen konkreettisuudesta. Alue, jolta metaforiset ilmaukset otetaan toisen alueen ymmärtämiseksi, on lähdealue (*source*; esim. matka), ja se alue, jota tällä tavoin ymmärretään, on kohdealue (*target*; esim. elämä). Käsittemetaphora ELÄMÄ ON MATKA auttaa tulkitsemaan ilmauksia kuten *Vanha isäntä oli tullut matkansa päähän*. (Lakoff & Turner 1989: 203; Leech & Short 1986: 151; Kövecses 2002: 4.) Sellaiset *olla härillään* -idiomiesimerkit, joissa kokijana on ihminen, olisivat tulkittavissa esimerkiksi käsittemetaphoran IHMISEN KÄYTTÄYTYMINEN ON ELÄIMEN KÄYTTÄYTYMISTÄ kautta (Kövecses 2002: 124). Eläinten ja ihmisten samankaltaisuus yhdellä elämänalueella, valmiudessa paritteluun, mahdollistaa yhdistämisen:

(13) Se on taas härillään tuo taiteilija.

Kuvallisen merkityksen motivaatio on semanttista läpinäkyvyyttä, joka liittyy myös kysymykseen idiomin ymmärrettävyydestä. Merkityksen 'olla kiimassa' ymmärtäminen ei sinänsä ole vaikeaa niin kauan, kun *härillään* on lehmä. Subjektisanaan *lehmä* sisältyvät seuraavat semanttiset piirteet: [+elollinen, +eläin, +naaraspuolinen, +nauta]. Käsitteiden suhteuttaminen vastakohtaperiaatteella mahdollistaa idiomin *olla härillään* potentiaalisten teemojen erojen havainnollistamisen, joten hyödynnän piirreanalyysia,

13. Voidaan puhua myös konstituentaalisesta motivaatiosta, jos semanttinen laajentuminen rakentuu yksittäisen konstituentin itsenäiseen kuvalliseen merkitykseen. Konstituentilla on siis leksikaalisuutta kuvallista merkitystä, joka ilmenee myös idiomin fraasikontekstin ulkopuolella: *murtua* 'katketa, taittua' merkitsee myös 'lakata kestävästä, nujertua, lannistua', jolloin *sydän murtuu* on läpinäkyvä. (Langlotz 2006: 113.) *Härillään*-konstituentilla ei tällaista itsenäistä merkitystä ole; *härillään oleva* tai *motoristit härillään* ovat vain perusidiomin variantteja.

vaikka sitä on kritisoitu vanhentuneena ja kuvausvoimaltaan rajallisena metodina (ks. esim. Leech 1974: 117–122; F. Karlsson 1994: 199–201; Larjavaara 2007: 166–172).

- (14) Sanotaan että **lehmä on härillään** kun on otollinen aika sen saada hedelmöitystä sisälleen, sopiva vaihe lehmän elonkierrossa ryhtyä kasvattamaan uutta lehmänpoikasta sisällään.

Lehmän tärkeys kotieläimenä on puolestaan voinut myötävaikuttaa siihen, että monilla lehmän kiimatermeillä on ollut taipumus kehittyä yleistermeiksi. Myös *olla härillään* on semanttisesta läpinäkyvyydestään huolimatta siirtynyt väljempään käyttöön, vaikka yleensä väljentymisen edellytyksenä on ollut opaakkius (Sivula 1989: 222, 277). Spesifisen ryhmän asemesta kiimassa olijoiksi on tarjolla muitakin eläimiä kuten esimerkissä 5. Kiima tuntuu tällöin kokonaisvaltaisemmin teeman kokemalta olotilalta, kun taas esimerkissä 14 korostuu olotilan symptomimerkitys ja sen seuraus, lehmän astutettavaksi vieminen. Ilman laajempaa kontekstia on epäselvää, onko esimerkissä 5 paitsi piirre [+nauta] myös piirre [+naaraspuolinen] muuttunut vastakohtakseen, koska lekseemi *kissa* ei tarkenna eläimen sukupuolta.

Seuraavassa esimerkissä piirre [+naaraspuolinen] on joka tapauksessa vaihtunut miinusmerkikseksi. Yhteisesiintymärajoitukset ovat selvästi väljentyneet. Semanttinen [+eläin]-piirrekään ei enää päde. Parittelutarpeen merkitys sinänsä soveltuu hyvin myös ihmiskontekstiin:

- (15) Moraali on monilla miehillä sellainen hämärä ja sumea asia. Kun naisen ”freonit” iskevät nenään ja näkökenttään ilmaantuu naisellisuutta, niin jo **on mies härillään**. Niin on luonnostaan.

Lainausmerkkien käyttö esimerkissä 16 osoittaa sen, että kirjoittaja tuntee laativansa jollain tapaa poikkeavaa tai epätavallista tekstiä (ks. myös Gehweiler ym. 2007: 136). Ilmeisesti hän epäilee konstituenttien yhteensopivuutta ja kokee lievää neuvottomuutta arvioidessaan puheenaiheena olevien kelvollisuutta idiomien kokijoiksi. Lainausmerkit kyseenalaistavat ekspansiivisesti ilmauksen onnistuneisuuden:

- (16) **Miehet ovat aina ”härillään”**, periaatteessa hetkestä hetkeen.

Kaikille yllä oleville idiomimerkityksille on yhteistä seksuaalinen kiihtymys, kyse on paritteluhalusta. Esimerkit ovat peräisin nykykielestä, mutta Sivula (1989) mainitsee, että paikoin murteissa *härillään*-sanalla on karkeassa puheessa ilmaistu naisten seurustelunhalua jo varhemminkin. Muista kiimasanoista on samantapaisia havaintoja: *plikat on kiimas, naiset kärväs, tytöt suomullaan* tai *suvallaan*. Naisista käytettäessä ilmaukset ovat pejoratiivisia.¹⁴ (Mts. 55, 115, 190, 198.) Samanlaisia rinnakkaistapauksia, joissa konkreettisesta lähtökohdasta edetään kokonaisvaltaiseen olotilaan ja tee-

14. Kiinnostavasti kiimaisuudesta, valmiudesta paritteluun, päästään kylvökunnossa oloon: *maa on kiimassa, kärvässä* tai *suvallaan* (Sivula 1989: 55, 115, 179).

malle asetetut vaatimukset höllentyvät, on toki muitakin: kun *karuselli panee* jonkun *pään pyörälle*, asianomaisen pää on 'sekaisin', mutta kun *charmantti myyjä* on syllinen, kyse on hänen 'hämmennyksestään'.

Kielellisessä merkityksessä ei ole kyse ilmauksen suhteesta maailmaan vaan sen suhteesta maailmaa koskeviin käsityksiin (Leino 1993: 50). Kotieläintermistölle tyyppillinen urosaihe tekee Sivulan (1989: 228) mukaan idiomin *olla härillään* 'olla kiimassa' -merkityksen synnystä ymmärrettävän: 'härän luona' olemisen järjellinen syy on astuttaminen,¹⁵ jonka edellytyksenä on ollut lehmän kiima. Metonymyminen käsite edustaa siihen kokemuksessa yhdistyvää käsitettä (Onikki 1997: 108). Idiomi ei siten ole opaakki ainakaan vanhemmille kielenkäyttäjille, sillä se on liitettävissä monille tuttuun tapahtumaan, jonka kaltaisesta se on saanut alkunsa (läpinäkyvyysjatkumosta ks. tarkemmin Cacciari 1993: 39). Tämä kytkös voi aiheuttaa idiomin käytössä epävarmuutta ihmisistä puhuttaessa (ks. esimerkki 16), ja se olisi voinut estää teeman spesifisyyden katoamisen, mutta näin ei ole kuitenkaan käynyt. Kun teemaksi vaihtuu ihminen, idiomaattinen merkitys on ymmärrettävissä myös käsittemetaforiin tukeutuen. Kiimamerkitys ei välttämättä ole enää itsestäänselvyys.¹⁶ Seuraavaksi käsitellenkin *olla härillään* -idiomin merkityksen muuttumista yhä abstraktisemmaksi ja yritän hahmottaa laajenemisen syitä.

3.3 Olotilasta mielentilaan

Kulttuuriset tulkintakehykset muodostavat viime kädessä sen konventionaalisen taustan, johon tilanteiden tulkinta suhteutetaan (Onikki-Rantajääskö 2001: 22, 214, 221–222). Idiomin *olla härillään* merkityksen laajenemisen osittaisena syynä onkin kulttuurinen muutos: karjanhoidon nykyaikaistuuessa vanha termistö on hämärtynyt ja pejoroitunut (Sivula 1989: 283; Onikki-Rantajääskö 2001: 93). Merkityksen yleistyminen sallii ilmauksen leviämisen useammanlaisiin konteksteihin. (Onikki 1997: 115.) Sellaisessa kontekstissa, johon vanha merkitys ei enää sovi, syntyy uusi lisämerkitys. Myös metonymia ja metaforat lisäävät polysemiaa (Leino 1993: 165).¹⁷

Merkityksen laajenemisen yhteydessä huomion voi kiinnittää myös siihen, mikä vaikutus teemalla ja vartalosanalla (*härkä*) on *olla härillään* -idiomin merkityksen kehitykseen. Usein esimerkiksi abstraktistumistendenssit näkyvät nimenomaan teeman luonteen vaihteluna. Idiomilla *olla härillään* on aluksi ollut tarkkaan spesifioitu teema, lehmä, jonka tilaa ilmaus kuvaa, mutta vähitellen on liu'uttu kohti avoimuutta, kuten edellisessä luvussa havaittiin.

Seuraavassa esimerkissä on 'kiimassa olemisen' erityismerkitys kadonnut. Vaikka teemana on vielä elollinen käsite, paritteluhan yhdistäminen kaloihin tuntuu vähem-

15. Vrt. *käydä lääkäriillä*, jossa henkilö edustaa metonymisesti paikkaa ja paikkaan liittyvää toimintaa (Onikki-Rantajääskö 2001: 81).

16. Pieni kysely nuorten – osa fennistejä – joukossa osoitti, ettei *olla härillään* -idiomin 'kiimassa'-merkitys ollut tuttu eikä sitä osattu päätellä. Luotettavien tulosten saamiseksi olisi tietysti järjestettävä testi riittävän suurelle, mielellään eri-ikäisistä koostuvalle vastaajaryhmälle.

17. Kun idiomeilla, kuten *olla härillään*, on useampi toisiinsa yhteydessä oleva (*related*) idiomaattinen merkitys, niitä voidaan pitää polyseemisinä. Jos saman idiomin eri merkitykset eivät liity toisiinsa millään tavoin, voidaan puhua homonymisistä merkityksistä. (Gehweiler ym. 2007: 109.)

män mielekkäältä. Kyse ei ole enää seksuaalisesta tarpeesta, vaan lohen implikoidaan kärsivän nälästä. Vaikka aistimuksellisesti lohesta kalastustilanteessa syntyykin perhoon nappaavan aktiivisen toimijan vaikutelma, kyse on kuitenkin kalan tuntemuksesta, tilasta, josta seuraa innostunut ravinnon tavoittelu (teeman epätoiminnallisuudesta ks. tarkemmin Onikki-Rantajääskö 2001: 259–261):

- (17) Kaatoryyppy ja uuden salakan viritys glow frog huppuun. Kello oli puoli kaksitoista. Kolme tapahtumaa tunnin sisään, nyt *oli lohi härillään?*

Subjektileksemin semanttisten rajoitusten väljetessä tie on auki myös entistä abstraktimmalle käytölle. Esimerkissä 18 ei-inhimilliselle elottomalle entiteetille annetaan inhimillinen ominaisuus, fyysinen piirre. Elollistettu hahmottuu kokijaksi. Personifoinnin voidaan ajatella tavallaan kuvittavan kieltä, koska se palauttaa mieleen visuaalisia ja auditiivisia muistumia. (Lakoff & Johnson 1980, 33–34; Kövecses 2002: 35.) Esimerkissä hyödynnetään lisäksi mahdollista näköaistimusta viittaamalla sijoitusyhtiön härkää esittävään logoon, joka kytketään kiinteästi idiomiin ja joka tuntuu jopa motivoivan idiomin käytön (markkinoiden ja härän yhteyteen palaan esimerkissä 27). Kirjaimellinen *härkä* on läsnä tulkinnassa, vaikka idiomimerkitys on edennyt markkinoiden yleisen tason kiihkeyden ja innostumisen toteamiseen:

- (18) Logostaan huolimatta **Merrill Lynch** [sijoitusyhtiö] *on* kaikkea muuta kuin *härillään* sirumarkkinoiden näkymistä.

Laajentuneeseen merkitykseen sisältyy vielä 'kiihdyksissään oleminen',¹⁸ mutta kun koki ei enää ole [+ elollinen], katoaa 'oman' tarpeen (kiiman, nälän) ilmaiseminen.

Mielentilan tai tilanteen saattavat aiheuttaa ulkoiset seikat. Kun mukaan tulevat vieraat vaikuttajat, ei tuntemuksia kyetä kontrolloimaan, ja idiomien voi muuttua sävyiltään neutraalista (tai positiivisesta) negatiivisemmaksi. Esimerkissä 19 suhtautuminen asioihin on selvästi kielteistä: 'olla innostunut, kiihdyksissään'-merkitys on vaihtunut, osittain ironian kautta, ärtyneisyyteen, suutuksissaan olemiseen. Esimerkissä 20 lapsi käy ylikierroksilla, mitä ei voi pitää miellyttävänä käyttäytymismuotona.

- (19) No kyllä nyt sitten *on tavan kansa härillään* kun heille meinataan pistää jotain direktiivejä, eipä paljon puhuta kun viljelijälle patkästään muutamia ...
(20) Ainahan sitä sosiaalitantat antaa hyviä neuvoja, mutta onko niistä apua klo 20.00 aikaan illalla, kun **lapsi on härillään** ja ei usko mitään.

Tavan kansan suutuksissaan oleminen kertoo elollisten kokijoiden mielentilan jonkinasteisesta kontrolloimattomuudesta. Kielteiset sävyt siirtyvät myös konteksteihin, joissa idiomin teema on eloton. Epäodotuksenmukaiseen, hallitsemattomaan tilaan voi

18. 'Kiihdyksissään'-merkityslaajentuma on voinut saada tukea muista tunnetusta ilmaisevista paikallissijailmauksista, vaikka ne ovatkin inessiivissä: *olla vimmoissaan, haltioissaan tai täpinöissään* (Onikki-Rantajääskö 2001: 95).

joutua myös jokin asia tai esine: kaikki ei ole kunnossa. *Olla härillään* -idiomiin sisältyy tällöin toimimattomuuden, epäkelvouden ja kehnouden merkitys.¹⁹ Merkitysmuutos voidaan selittää myös toisin. Sanaa *härö* käytetään sanan *häiriö* asemesta: esimerkiksi moottorissa on *härö*. Jos päädytään tilaa ilmaisevaan *häröllään*-muotoon, assosioituminen *härillään*-idiomiin on mahdollista, jolloin idiomin uusi 'epäkunnossa'-merkitys saa alkusysäyksen.²⁰

- (21) **Värikontrasti** on myös *härillään* varsinkin tv ohjelmilla sekä tummalla materiaalilla kontrasti huono.
- (22) Joko **emolevy** on muuten vaan *härillään* (nollaa bios) tai tuo päivitys meni pieleen.

Onikki-Rantajääskö (2001: 137) on pohtinut, millä perustein on todennettavissa, että toisiinsa vertautuvat ilmaukset muodostavat sarjan, joka osoittaa jatkumon konkreettisista vartaloista abstraktimpiin, spatiaalisista suhteista olotilan merkityksiin. Hänen mukaansa kiimailmauksissa tällaisia sarjoja on. Tässä luvussa kuvatut abstraktit merkitykset ovatkin luonteva jatke 'kiimassa olemisen' merkitykselle. (Metaforien siirtymiin perustuvista abstraktistumisketjuista ks. tarkemmin Onikki 1997: 105–108.) *Olla härillään* -idiomin eri merkitykset näyttävät viihtyvän tietyissä semanttisissa ympäristöissä: 'kiimassa' ovat elollisten luokkaan kuuluvat teemasanat. Kiima on alkuperäisesti liittynyt nimenenomaan parittelun toimintakehykseen, kun taas kokonaisvaltaisemman kiihtymyksen aiheet ovat moninaisia; olotilan alkuperäinen miellyttävyysskin voi muuntua ärtyneisyydeksi, jopa toimimattomuudeksi. Tällöin teemasanaan kohdistuvat vaatimukset vähenevät, ja erityisesti metaforisissa merkityksissä teemoiksi käyvät myös abstraktit oliot. Erilaisiin konteksteihin yleistyessään konstruktio kadottaa spesifisiä merkityspiirteitään. (Bybee, Perkins & Pagliuca 1994: 291; Onikki 1997: 110, 113; ks. myös Sinclair 1987: 319–322.)

Ilmeisesti *olla härillään* on poikkeuksellisen altis polysemiaan. Jo Sivulan (1989) 1900-luvun alkupuolelta peräisin olevassa aineistossa *vuotava nenä*, jopa *erääntyvä vekseli on härillään*. Kiinnostavaa on se, että monet hänen materiaalinsa merkityksen siirtymät konnotoivat negatiivisesti: *rikinäinen puimakone* tai *epäjärjestyksessä olevat paikat ovat härillään*. Muutkin kiimasanat ovat jo vanhastaan jossain määrin polyseemisiä. Affektinen yleismerkitys tavataan *höngyllään* ~ *höngyssään*-idiomin taustalla olevan nominin *hönkä* merkityksistä 'kova halu, into': *Mikä hönky sulla nyt on sinne tanssii*. Perä-Pohjolassa *kärpiä* kuvaa myös vihan yltymistä: *Miulla viha kärpii siitä*. (Mts. 37, 130, 222.)

Seuraavista esimerkeistä on havaittavissa, että nykykielessäkin jotkin *olla härillään* -idiomin synonyymit ovat laajentaneet merkitystään (lähisynonyymien polysemiasta ks. myös Onikki-Rantajääskö 2001: 293). Esiintymät ovat kuitenkin harvinaisia:

19. Kiinnostavasti *olla härillään* voi toimia myös käyttökelpoisuuden synonyymina, jolloin vasta sisälön kieltäminen ilmaisee toimimattomuutta: *Polkimet pyörivät innoissaan tyhjää vaan ei pyörä liikkunut: pyörä ei ollut enää härillään*. Ilmeisesti idiomin merkitys ei ole kaikilta osin nykykielenkäytössä vakiintunut.

20. Kiitän *härö*-sanan käyttöä koskevasta, sähköpostitse (9.9.2010) saamastani tiedosta Leena Huimaa.

- (23) Jos joku sodankäynyt veteraani kävelee kuntoutusreissullaan valolatua niin koko **virastotalon väki** *on sonnillaan*, oisko pitänyt koko talvisota hävitä.
- (24) Kuinka **joku** voi *olla* niin *kiimassa* ankaran kontrapunktiseen satsiin, että KAIKKI Bachin teokset piti levyttää ennen kuin Schubertin tuotannon.
- (25) **MasterCardini** *on kiimassa*.

Nisäkkäiden kiimasta käytetyt ilmaukset ovat selvästi affektisempia kuin soidintermit. Ymmärrettävästi ihmisen seksuaalinen käyttäytyminen on lähempänä kotieläinten kuin lintujen viettitoimintoja. (Sivula 1989: 277–278.) Soitimella oleva nykykielenkäyttäjä rinnastaa ’kiiman’ ja ’innoittumisen’ merkitykset ja tavallaan eksplikoi merkityksen laajentumisen perustan. Hämmästyttävä kokijan minämuotoisuus, tavallisestihan henkilötekijäiset teemasanat ovat kolmannessa persoonassa, on osoitus saavutetun tilan myönteisestä arvotuksesta:

- (26) Olin nuorena lähes kymmenen vuotta atk-alan asiantuntijana ja pidin siitä, mutta en heittäytynyt siihen intohimoisesti niin kuin heittäytyään eroottiseen aktiin, mitä taas kirjoittaminen parhaimmillaan on. Kirjoittaessa *olen* niin *soitimella*, että kaikki muu katoaa.

Edellä käsitelty muutossuuntaus konkreettisesta abstraktiin merkitykseen ja teemasanojen vaihteluun ei liity pelkästään kiimasanastoon, vaan yleisemminkin paikallisiin olotilailmauksiin. Esimerkiksi paitsi *vesi* myös *yleisö* voi olla *kuohuksissa*. Samoin *olla pystyssä* -ilmaus on kerännyt monia merkityksiä. Kyse voi olla asennosta (*Juhannussalko saa olla pystyssä koko vuoden*), hereilläolosta (*Olin pystyssä kymmenen minuuttia, nukahdin uudestaan*), velallisuudesta (*Eräs tyttö on mulle pystyssä lähes 100 euroa*) tai toiminnassa olemisesta (*Onko putiikki pystyssä vielä?*). Monien idiomien merkitys kehittyy samantapaisesti. Kun *laivanrunko repeää liitoksistaan*, hajoaminen on todellista; sen sijaan *liitoksistaan repeävä jäähalli* on ’täpötäynnä’ ja *Elsa* puolestaan ’erittäin innostunut ja riemastunut’. *Kuoleman kielissä* oleva elollinen teema on ’kuolemalsillaan’, kun taas eloton teema on ’tuhoutumassa, häviämässä, loppumassa’: *Lapsesi on kuoleman kielissä isorokon takia*. ~ *Collared-projekti on aika kuoleman kielissä*.

Edellä on oletettu, että kielenpuhujat tavoittaa kaikki *olla härillään* -idiomin merkitykset, mikä ei kuitenkaan ole itsestään selvää. Cacciari (1993) on listannut keinoja, joiden avulla on mahdollista päätellä tuntemattoman idiomien merkitys: 1) Etsi idiomi, jonka merkitys on jossain määrin samantapainen, ja pohdi, onko konstruktion jokin osa tulkittavissa muiden idiomien avulla. 2) Tulkitse yksi konstituentti kirjaimellisesti ja käytä hyväksesi muita sanoja muodostamaan sen semanttista kenttää idiomien merkityksen päättämiseksi. 3) Koeta visualisoida kuva toiminnasta tai tilasta, jota kuvataan. 4) Katso idiomissa kuvautuvien asioiden välinen mahdollinen syy–seuraus-suhde ja valitse, onko syy vai seuraus idiomien merkitys. 5) Mieti idiomien muodostavien sanojen semantiikkaa ja yritä johtaa idiomien mahdollinen merkitys. (Mts. 40–41; lasten puhekuvioiden tulkinnassa käyttämistä kognitiivisista strategioista ks. Kauppinen 1998: 35.)

Nämä idiomien tulkintaa helpottavat toimintamallit näyttäytyvät edellisiä esimerkkejä tarkasteltaessa järjellisiltä. Osittain *olla härillään* -idiomin uusien merkitysten

ymmärtäminen saa tukea synonyymisten sanontojen samantyyppisestä kehityksestä. Myös kirjaimellisen merkityksen on jo todettu olevan tulkinnoissa vahvasti läsnä: 'härän luona' oleva lehmä motivoi kiima-merkityksen. Karjanhoidolliset ulottuvuudet eivät kuitenkaan ole polysemian ainoa 'kirjaimellinen' lähtökohta. Uusimmat merkitykset voivat osittain rakentua myös assosiaatioihin, jotka liittyvät helposti tunnistettavissa olevan vartalosanana *härkä* mielikuvaisuuteen suoraan. Käsityksen kiihtyneestä, jopa raivoissaan olevasta härästä saattaa synnyttää visuaalinen kuva härkätaistelusta. Härkä ei ole tässä tilannekehityksessä enää tiinehtimään valmiin lehmän kiinnostuksen vaan tahallisen ärsytyksen kohde. Jos 'kiimassa oleminen' oli syy tietyille toiminnalle, astutukseen hakeutumiselle tai keinosiemennykselle, 'suutuksissaan oleminen' on puolestaan seuraus jostain ulkopuolisesta harmista, abstraktista punaisesta vaatteesta. Näiden päätelmien teko edistää merkitysten tulkintaa.

Merkityksen laajeneminen ja Cacciarin kuvaama tulkitseminen eivät tietysti ole täysin vertailukelpoisia prosesseja, mutta ilmiöiden rinnastaminen avaa uuden näkökulman idiomeihin. Sekä teema että vartalosana – sen kirjaimellisen ja kuvallisen tulkinnan kautta – osallistuvat merkityksen laajenemiseen, ja niin ko- kuin kontekstikin myötävaikuttavat väljenemisedellytysten syntymiseen. Polysemia on usein kokemuksellisesti motivoituvaa ja sidoksissa kulttuurisiin tulkintakehyksiin: niiden avulla kirvoitetaan kontekstin edellyttämä taustatieto (Onikki-Rantajääskö 2001: 30, 33, 172, 293).

Levin (1987) erottaa kaksi leksikaalisten yksiköiden semanttisen laajentuman tyyppiä, joiden molempien alkuperä on niiden esiintymisalueen laajentumisessa mutta joiden seuraukset ovat erilaisia. Semanttinen yleistyminen (*generalization*) merkitsee sitä, että ilmausta käytetään vähän eri tavoin kuin tavallisesti ja uusi merkitys lisätään sanan merkitykseen: esimerkiksi *härillään* 'kiimassa' + (positiivinen) 'innoissaan', (neutraali) 'kiihdyksissään', (negatiivinen) 'suutuksissaan' tai 'käyttökelvoton'. Semanttisessa laajennuksessa (*extension*) uusi käsite sisältyy merkityksen rajojen sisälle: *mies on härillään*. 'Mies' on tuotu *olla härillään* -alueen sisälle, *härillään* on laajentanut aluettaan. Ero näiden tyyppien välillä näkyy siinä, että yleistyminen herättää suuremman poikkeavuuden tunteen kun laajentaminen. (Mts. 107.) Tämän ja edellisen luvun esimerkit tukevat hyvin tämänkaltaisen jaottelun mahdollisuutta. Kaiken kaikkiaan kyky tulkita ja tunnistaa idiomin tilanteinen merkitys on sen käytön kannalta olennainen taito. Seuraavaksi puutunkin lyhyesti eräisiin *olla härillään* -idiomin käyttöön vaikuttaviin seikkoihin.

3.4 *Olla härillään* – käytön ulottuvuuksia

Lähtökohtaisesti voi ajatella, että idiomiin turvautuminen on määräkontekstissa mielekäästä kielellistä toimintaa: muistiin on varastoitunut valmis kelvollinen rakenne. Jotkut pitävät idiomin käyttöä kuitenkin hätäratkaisuna, koska omaperäistä ilmausta ei ole löytynyt. Idiomien esiintymisympäristöksi mainitaan epämuodollinen tyyli tai puhekielisyys, toteamus, joka on omiaan tekemään niistä monien mielestä toisarvoisia. Moon (1998: 264–266) pitää idiomeja kuitenkin suotuisana keinona ilmaista negatiivisia arviointeja, sillä implisiittisinä ja epäsuorina ne ovat kohteliaampia kuin suorat.

Nunberg, Sag ja Wasow (1994: 492–493) puolestaan korostavat, että idiomit mahdollistavat arvottavan tai tunnepitoisen asennoitumisen ilmaisemisen.

Kiimasta ei ole aina sopinut puhua. *Olla härillään* merkityksessä 'härän luona' on ollut tyypillinen kiertoilmaus, johon on turvauduttu häveliäisyysyistä. Eufemistisiin ilmauksiin eivät ole turvautuneet kaikki, vaan karjakot ovat käyttäneet eri sanoja kuin kouluja käymättömät kansanihmiset (Sivula 1989: 283). Tabu on yksi kiinnostava ulottuvuus tarkasteltaessa *olla härillään* -ilmauksen käyttöä. Fred Karlsson (1994: 219) on todennut, että juuri tabuilmiöihin, kuten sukupuolielimiin ja seksiin, liittyvä sanasto on osa-alue, johon ihmiset suhtautuvat affektisesti. Kiimasanastoakin arasteltiin: *sill on niir ruma nimi etem mä sitä taira sanua*: [kissa on] *kärväs*. Sievistely on viety niin pitkälle, että eufemistinen *sulhasillaan* on merkinnyt 'olla kiimassa'. (Sivula 1989: 115, 219.)

Toinen näkökulma idiomien käyttöön on huumori. Yksi tapa turvautua huumoriin on leikitellä idiomeihin sisältyvillä sanoilla. Leechin (1983: 146–147) kiinnostavuusperiaatteen mukaan sanotun epäennustettavuutta pidetään parempana kuin ennalta-arvattavuutta. Idiomejakin voidaan hyödyntää luovasti yhdistämällä niihin elementtejä, joilla ei ole mitään tekemistä alkuperäisen idiomien kanssa (tällaisista yhdistelmistä, engl. *blend*, ks. Moon 1998: 159–161). Kuulija ikään kuin kutsutaan luomaan heikkoja implikaatioita, jotka ylittävät idiomaattisen merkityksen tai lisäävät edelleen sen semanttista rikkautta. Hänet kutsutaan kontekstiriippuvuuden ymmärtämisen peliin – tai leikkiin. (Langlotz 2006: 203.) Seuraavassa esimerkissä alkuperäiseen idiomiin sulautuu kiinnostavasti englantilainen idiomi *bull market*, jolla viitataan nousujohteiseen pörssikehitykseen (vrt. laskujohteinen suunta *bear market*). Semanttinen variaatio ei ole konventionaalistunutta vaan satunnaista merkitysadaptaatiota, sillä pila voidaan ymmärtää vain käyttökontekstissa intertekstuaalisuuden kautta. Yhdistelmän motivoi perusnomini *härkä*, ja kiinnostavalla tavalla molemmankielisessä idiomissa sama eläin viittaa (markkinoiden) positiiviseen tilaan (ks. myös esim. 18; sanaleikeistä ks. Moon 1998: 288–290):

- (27) Edellisen kerran **markkinat** *olivat* yhtä *härillään* vuosina 1999–2000, Financial Times kirjoittaa.

Tämän katsauksen esimerkit osoittavat, että *olla härillään* -idiomi välittää perusinformaation lisäksi esimerkiksi asenteita ja assosiaatioita. Se myös edustaa useimmiten epämuodollista ja epävirallista kielimuotoa.²¹ Aineistoni siis tukee Nunbergin, Sagin ja Wasowin (1994: 493) väitettä idiomien tunnepitoisuudesta ja puhekielisydestä. Kielinaineksen on sanottu saavan vakiintuneen semanttisen ja pragmaattisen tulkinnan esiintyessään toistuvasti samantyyppisissä konteksteissa (Bybee ym. 1994: 299–300), jolloin nimenomaan ilmauksen tyyllilajisidonnaisuuden merkitys voi painottua. Esitystavan ja merkityksen välinen suhde jää jatkotutkimuksen aiheeksi, mutta alustavat havainnot viittaavat siihen, että käyttökelpottomuus-merkitys viihtyy parhaiten epämuodollisessa verkkokeskustelussa.

21. Stilistinen ulottuvuus jää syrjään, koska se vaatisi paneutumista tekstilajiin, muihin leksikaalisiin valintoihin ja intertekstuaalisuuteen, mihin tässä yhteydessä ei ole mahdollisuutta.

Käytön lyhyessäkin luonnehdinnassa yhdeksi keskeiseksi taustatekijäksi hahmottuu asennoituminen puheena olevaan ilmiöön, mikä osittain vahvistaa näkemystä esimerkiksi sanakirjojen jatkuvan päivittämisen tarpeellisuudesta: idiomien affektisuus voi kääntyä myönteisestä kielteiseksi. Käyttäjän olisi hyvä tietää, millaisia reaktioita valittu idiomi todennäköisesti synnyttää. Lisäsävyjen tunnistamattomuus voi johtaa sanonnan epäonnistuneeseen käyttöön. Siten esimerkiksi sanakirjoissa idiomeista on annettava riittävästi tekstinäytteitä, jotta mahdollisimman monenlaiset merkitykset, niihin liittyvien mielleyhtymien laatu ja soveliaiden ko- ja kontekstien piirteet saadaan näkyville.

4 Tulemat

Väite idiomien rakenteellisesta jähmeydestä ei *olla härillään* -idiomiaineistoni perusteella pidä paikkaansa. Idiomien nominikonstituentti sallii periaatteessa sijavaihtelun, ja predikaattiverbi voi varioida aikamuodossa ja tapaluokassa. Konstruktion voi liittyä muun muassa temporaalisia ja intensifioivia määritteitä. Näin tulokseni tukevat aiempia tutkimustuloksia (Flores d'Arcais 1993; Nunberg ym. 1994), joiden mukaan osa idiomeista sietää modifiointia, muun muassa leksikaalisten elementtien lisäyksiä.

Vakiintuneisuutta on oletettu myös semantiikan alueella. Traditionaalisen näkemuksen mukaan idiomeilla on leksikaalisten yksiköiden status (*long word*) ja niiden merkitys on ei-kompositionaalinen, eli sitä ei voi päätellä konstituenttien merkityksen perusteella. Idiomien *olla härillään* rinnakkaiset merkitykset puolustavat kuitenkin kompositionaalista näkökulmaa: idiomi on semanttisesti motivoitunut ja analysoitavissa. (Näkökulmien välisestä erosta tarkemmin ks. esim. Langlotz 2006: 15.)

Vaikka *olla härillään* -idiomin alkuperäinen kuvallinen merkitys olisikin unoitettu, esimerkkitekstit paljastavat, että vartalosanana *kiima* kirjaimellisen merkityksen kautta voidaan päätyä elinvoimaiseen uusiokäyttöön. Sivula (1989: 221) pitää *härkä*-kantaisten kiimatermien abstraktista käyttöä satunnaisena, mutta merkityksen laajeneminen ja semanttisen tason vaihtelu näyttävät pikemminkin johdonmukaisena ja hyvin motivoituneena ilmiönä. Idiomien merkityksen laajeneminen todistaa oikeaksi Langackerin (1987: 151–158) väitteen siitä, ettei kielellistä merkitystä voi erottaa maailmantiedosta. Varhemmat merkitykset motivoituvat osittain vallitsevien karjataloudellisten käytänteiden pohjalta, uudemmat merkitykset osittain nominikonstituentin *härkä* ominaisuuksien synnyttämien assosiaatioiden perusteella.

On kuitenkin muistettava, että motivaatio on kognitiivis-lingvistisestä perspektiivistä aina synkroninen prosessi ja riippuvainen aikalaiskielenkäyttäjän käsitteellisestä tiedosta, eikä sitä voi yhdistää idiomien diakronisen kehityksen rekonstruointiin (Langlotz 2006: 115). Näin ollen ei voida esimerkiksi väittää, että *olla härillään* -idiomin polysemia olisi pelkästään nykykielen ilmiö. Muutamia merkityksen laajenemisen mahdollisia suuntauksia voidaan esittää, mutta niiden ehdottoman järjestyksen todistamiseksi ei ole käytettävissä riittävästi eri-ikäistä aineistoa. Tiedetään tosin, että sanojen ja idiomien merkitysten muutoksen suunta on universaalistikin konkreettisesta abstrak-

timpaan. Samoin merkityksen erikoistuminen tai väljeneminen ovat jo aiemmin todistettuja tendenssejä. (Ks. esim. Makkai 1978: 419.)

Seuraavassa kaaviossa on näkyvillä idiomin *olla härillään* eri merkitysten yhteydessä preferoidun subjektisanan semanttiset piirteet.

Semanttiset piirteet	Merkitys
[+elollinen, +eläin, +naaraspuolinen, +nauta]	'olla kiimassa' (→ 'olla härän luona')
[+elollinen, +eläin, +naaraspuolinen]	'olla kiimassa'
[+elollinen, +eläin]	'olla innoissaan (ruoan tms.) perään'
[+elollinen]	'olla innoissaan'
ei rajoituksia	'olla kiihdyksissään' 'ärtynyt, suutuksissaan' 'toimimaton, (käyttö)kelvoton'

Kaavio 1.
Teemasanan semanttisten piirteiden vaihtelua

Kun *olla härillään* -rakenne siirtyy paikallisuuden asemesta ilmaisemaan olotilaa tai mielentilaa, merkityksen kehittymisen motivaatio on metonymis-metaforinen. On vaikea sanoa, muuttuuko ensin vartalosanan merkitys vai subjektileksemin laatu. Vaihtelu kuitenkin osoittaa, että kun kirjaimellisen ja ensisijaisen idiomaattisen merkityksen 'olla kiimassa' subjektisanalta edellyttämät ominaisuudet eivät enää ole ehdottomia vaatimuksia ja teeman spesifisyys vähitellen katoaa, idiomin merkitys abstraktistuu ja yleistyy. Kiihtymys ei ole enää pelkästään seksuaalista eivätkä fyysiset tarpeet enää keskiössä, vaan myös toisenlaiset mielentilat mahdollistuvat. Kiimaisuus implikoi halukkuutta paritteluun, joten tiinehtymisen edellytykset ovat olemassa. Kun tullaan tilanteeseen, jossa härillään oleminen merkitsee käyttökeltvottomuutta, ollaan ikään kuin toimivuus-jatkumon toisessa ääripäässä.

'Olla härän luona (astutettavana)' merkityksen yhteydessä subjektisanoja yhdistää piirre [+nauta]: lehmän paikalla voisi olla toki Mansikki tai Kaunike. Kiimassa olevien joukko on laajempi, ja idiomin merkityksen väljentyminen mahdollistaa hyvin erilaisia eri tavoin kiihdyksissään olijoita. Sama idiomi kykenee heijastamaan niin myönteisiä kuin negatiivisia tuntemuksia tai tunteita, ja sanonta on hyvinkin affektinen.

Vaikka olenkin pyrkinyt osoittamaan merkityksen kehityksen motivoituneeksi, olisi kiinnostavaa tietää, ovatko *olla härillään* -idiomin merkitykset kaikkien nykykielenkäyttäjien mielessä samalähtöisiä. Vartalosanan tunnistettavuus ei aina takaa ymmärrettävyyttä, sillä siirtyessään uusiin konteksteihin merkitys on väistämättä hämärtyntynyt. Idiomin eri merkityksiä ei ehkä enää liitetä toisiinsa, jolloin voitaisiin puhua homonymisistä merkityksistä.

Idiomeihin liittyy eritasoista vaihtelua. *Olla härillään* on hyvä esimerkki siitä, miten erilaisia sävyjä, niin kielteisiä kuin myönteisiäkin, yhteen idiomiin saattaa kytkeytyä. Kömmähdysten välttämiseksi on tiedettävä, millaista suhtautumista idiomin käyttäminen synnyttää, mihin tehtävään se soveltuu. Merkitysten tulkitseminen ja affek-

tisten vivahteiden erottaminen saattaa tuottaa ongelmia jopa syntyperäiselle suomen puhujalle. Erityisen hankalaa niiden hallinta on suomea opiskelevalle. Siten kaikki saatavissa oleva lisätieto idiomeista on tarpeen.

Lähteet

- AHLMAN, ERIK 1933: Adverbeista. – *Virittäjä* 37 s. 137–159.
- BYBEE, JOAN – PERKINS, REVERE – PAGLIUCA, WILLIAM 1994: *The evolution of grammar. Tense, aspect, and modality in the languages of the world*. Chicago: University of Chicago Press.
- CACCIARI, CRISTINA 1993: The place of idioms in a literal and metaphorical world. – Cristina Cacciari & Patrizia Tabossi (toim.), *Idioms. Processing, structure, and interpretation* s. 27–55. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- FLORES D'ARCAIS, GIOVANNI B. 1993: The comprehension and semantic interpretation of idioms. – Cristina Cacciari & Patrizia Tabossi (toim.), *Idioms. Processing, structure and interpretation* s. 79–98. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- FRASER, BRUCE 1970: *Idioms within a transformational grammar*. *Foundations of Language* 6 s. 22–42.
- GEERAERTS, DIRK 1995: Specialization and reinterpretation in idioms. – Martin Everaert, Erik-Jan van der Linden, Andre Schenk & Rob Schreuder (toim.), *Idioms. Structural and psychological perspectives* s. 57–73. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- GEHWEILER, ELKE – HÖSER, IRIS – KRAMER, UNDINE 2007: Types of changes in idioms. Some surprising results of corpus research. – Christiane Fellbaum (toim.), *Idioms and collocations. Corpus-based linguistic and lexicographic studies* s. 109–137. London: Continuum.
- GIBBS, RAYMOND W. 1993: Why idioms are not dead metaphors? – Cristina Cacciari & Patrizia Tabossi (toim.), *Idioms. Processing, structure and interpretation* s. 57–77. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- GOLDBERG, ADELE E. 1995: *Constructions. A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- 2006: *Constructions at work. The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- HÄKKINEN, KAISA 2000: Idiomien määritelmiä. – Eeva Lähdemäki & Yvonne Bertills (toim.), *Fennistica fausta in honorem Mauno Koski septuagenarii* s. 1–15. Turku: Åbo Akademi.
- ISK 2004 = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA 2004: *Iso suomen kielioppi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KARLSSON, FRED 1994: *Yleinen kielitiede*. Helsinki: Helsingin yliopistopaino.
- KARLSSON, GÖRAN 1957: *Suomen kielen nukuksissa ja hereillä -tyyppiset paikallissija-adverbit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KAUPPINEN, ANNELI 1998: *Puhekuviot. Tilanteen ja rakenteen liitto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KAY, PAUL 1997: *Words and the grammar of context*. Stanford, California: CSLI Publications.
- KAY, PAUL – FILLMORE, CHARLES J. – O'CONNOR, MARY CATHERINE 1997: Regularity and idiomaticity in grammatical constructions. The case *let alone*. – Paul Kay, *Words and the grammar of context* s. 1–48. Stanford, California: CSLI Publications.
- KOTILAINEN, LARI 2007: *Konstruktioiden dynamiikkaa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

- KUUSI, MATTI 1967: Johdatusta sananlaskuston formula-analyysiin. – *Kalevalaseuran vuosikirja* 47 s. 71–88.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2002: *Metaphor. A practical introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980: *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- LAKOFF, GEORGE – TURNER, MARK 1989: *More than cool reason. A field guide to poetic metaphor*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- LANGACKER, RONALD W. 1987: *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- 1991: *Concept, image, and symbol. The cognitive basis of grammar*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- LANGLOTZ, ANDREAS 2006: *Idiomatic creativity. A cognitive-linguistic model of idiom-representation and idiom-variation in English*. Amsterdam: John Benjamins.
- LARJAVAARA, MATTI 2007: *Pragmasemantiikka*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LEECH, GEOFFREY N. 1974: *Semantics. The study of meaning*. Harmondsworth: Penguin.
- 1983: *Principles of pragmatics*. London: Longman.
- LEECH, GEOFFREY N. – SHORT, MICHAEL H. 1986: *Style in fiction. A linguistic introduction to English fictional prose*. Fifth impression. London: Longman.
- LEINO, PENTTI 1993: *Polysemia – kielen moniselitteisyys*. Kieli 7. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LEVIN, SAMUEL R. 1987: Two types of semantic widening and their relation to metaphor. – Ross Steele & Terry Threadgold (toim.), *Language topics. An international collection of papers by colleagues, students and admirers of professor Michael Halliday to honour him on his retirement 2* s. 107–122. Amsterdam: John Benjamins.
- MAKKAI, ADAM 1978: Idiomaticity as a language universal. – Joseph H. Greenberg (toim.), *Universals of human language. Volume 3. Word structure* s. 401–448. Stanford: Stanford University Press.
- MOON, ROSAMUND 1998: *Fixed expressions and idioms in English. A corpus-based approach*. Oxford: Oxford University Press.
- MUIKKU-WERNER, PIRKKO – JANTUNEN, JARMO – KOKKO, OSSI 2008: *Suurella sydämellä ihan sikana. Suomen kielen kuvaileva fraasisanakirja*. Helsinki: Gummerus.
- MÄNTYLÄ, KATJA 2004: *Idioms and language users. The effect of the characteristics of idioms on their recognition and interpretation by native and non-native speakers of English*. Jyväskylä studies in humanities 13. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- NENONEN, MARJA 2002: *Idiomit ja leksikko. Lausekeidiomien syntaktisia, semanttisia ja morfologisia piirteitä suomen kielessä*. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 29. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- NUNBERG, GEOFFREY – SAG, IVAN A. – WASOW, THOMAS 1994: Idioms. – *Language* 70 (3) s. 491–538.
- ONIKKI, TIINA 1997: Kieliopin ja leksikon rajalla. Paikallissijaiset olotilanilmaukset. – Tapani Lehtinen & Lea Laitinen (toim.), *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta* s. 87–120. Kieli 12. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- ONIKKI-RANTAJÄÄSKÖ, TIINA 2001: *Sarjoja. Nykysuomen paikallissijaiset olotilanilmaukset kielen analogisuuden ilmentäjinä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PENTTILÄ, AARNI 1957: *Suomen kielioppi*. Porvoo: WSOY.
- RUOPPILA, VEIKKO 1943, 1947: *Kotieläinten nimitykset suomen murteissa I–II*. Helsinki: Suo-

malaisen Kirjallisuuden Seura.

- SINCLAIR, JOHN 1987: Collocation. A progress report. – Ross Steele & Terry Threadgold (toim.), *Language topics. An international collection of papers by colleagues, students and admirers of professor Michael Halliday to honour him on his retirement* 2 s. 319–331. Amsterdam: John Benjamins.
- SIVULA, JAAKKO 1989: *Lintu soudessa sokea. Suomen murteiden kiimatermistö*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- WEINREICH, URIEL 1969: Problems in the analysis of idioms. – Jaan Puhvel (toim.), *Substance and structure of language* s. 23–81. Berkeley, Los Angeles CA: University of California Press.
- VILKUNA, KUSTAA 1976: Lehmän kotiutuminen perheeseen, naudan asettuminen yhteiskuntaan. – *Virittäjä* 80 s. 19–32.
- VOLOSHINOV, VALENTIN 1990 [1929]: *Kielen dialogisuus. Marxismi ja kielifilosofia*. Tampere: Vastapaino.
- WOOD, MARY MCGREE 1986: *A definition of idiom*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- YLI-VAKKURI, VALMA 1986: *Suomen kieliopillisten muotojen toissijainen käyttö*. Turku: Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 28.

Kirjoittajan yhteystiedot (address):
etunimi.sukunimi@uef.fi